

Г Л А С

CDXXVIII

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

КЊИГА 18

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

GLAS

CDXXVIII

CLASSE DES SCIENCES HISTRIQUES

N° 18

Reçu à la VI séance de la Classe des sciences historiques le 28 juin 2017

Rédacteur

MIHAILO VOJVODIĆ

Membre de l'Académie

BEOGRAD
2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Г Л А С

CDXXVIII

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

КЊИГА 18

Примљено на VI скупу Одељења историјских наука од 28. јуна 2017. године

У р е д н и к

академик

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

БЕОГРАД
2018

Издаје
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнез Михаилова 35

Технички уредник
Мира Зебић

Лектор
Младенка Савичић

Коректори
Невена Ђурђевић
Снежана Крсчић-Букарица

Тираж
300 примерака

Штампа
ПЛАНЕТА ПРИНТ, Београд

C A Д Р Ж А Ј

Михаило Војводић, <i>Милораг Екмечић (1928–2015)</i>	1
Василије Ђ. Крестић, <i>Бечкеречки програм</i>	9
Vasilije Dj. Krestić, <i>Bečkerek Programme</i>	18
Десанка Ковачевић-Којић, <i>Двојно књиговодство у Дубровнику и Бенко Коџруљевић (нови погледи)</i>	19
Desanka Kovačević-Kojić, <i>Double Entry Bookkeeping in Dubrovnik and Benko Kotruljević (New Aspects)</i>	34
Михаило Војводић, <i>Србија и балкански ратнови</i>	37
Mihailo Vojvodić, <i>Serbia and the Balkan Wars</i>	48
Гојко Суботић, <i>Ко су биле монахиње Јефимија и Евпраксија из најпачице на пачици манастира Путице?</i>	51
Gojko Subotić, <i>Who Were Nuns Jefimija and Evpraksija From the Inscription on the Epitaphion of Putna Monastery?</i>	61
Љубодраг Димић, <i>Повраћац у Европу. Југославија и питање европске безбедности на преласку из 60-их у 70-те године XX века</i>	63
Ljubodrag Dimić, <i>Return to Europe. Yugoslavia and the Question of European Security at the Turn of the Decade – from the 1960s to the 1970s</i>	95
Славенко Терзић, <i>Скадарски вилајет у другој половини XIX века. Опис руског конзулата у Скадру 1876. године</i>	97
Slavenko Terzić, <i>Vilayet of Skadar in the Second Half of the 19th Century. Description of the Russian Consulate in Skadar in 1876</i>	110

Ражко Кузмановић, <i>Улога науке и академија у развоју друштва</i>	111
Rajko Kuzmanović, <i>The Role of Science and Academies in the Development of the Society</i>	121
Christer Jorgensen, <i>Igniting the East. The Causes and Consequences of the 1875 Peasant Revolt in Bosnia-Herzegovina</i>	123
Кристер Јоргенсен, „Запалили исток“. Узроци и последице Босанско-херцеговачког устанка 1875. године	148
Душан Т. Батаковић, <i>Нови ревизионизам и стари стереотипи? Историографија о Србима и Србији након 1991. године</i>	149
Dušan T. Bataković, <i>New Revisionism and Old Stereotypes? On post-1991 Historiography on Serbs and Serbia</i>	170
Срђан Рудић, <i>Брачне везе босанске власите</i>	173
Srđan Rudić, <i>Marital Links of Bosnian Nobility</i>	188
Душан Берић, <i>Средњовековни почеци мађаризације</i>	189
Dušan Berić, <i>The Medieval Beginnings of Magyarization</i>	207
Марица Маловић Ђукић, <i>Кошорска патрицијска породица Бисте у средњем веку (14. и 15. век)</i>	209
Marica Malović Đukić, <i>Kotor Patrician Family of Biste in the Middle Ages (14th and 15th Centuries)</i>	222
Никола Б. Поповић, <i>Негоумице о Начертанију</i>	225
Nikola B. Popović, <i>Dilemmas About Načertanije</i>	251
Slobodan Šoja, <i>La saga napoléonienne en Bosnie dans l'histoire et la littérature</i>	253
Слободан Шоја, <i>Наполеонска сага у Босни у историји и књижевности</i>	264
Маја Лаковић, <i>Руско пошланство у Константинопољу и грчко-бугарски црквени спор (1856–1861)</i>	267
Maja Laković, <i>Russian Embassy in Constantinople and Greek-Bulgarian Ecclesiastical Dispute (1856–1861)</i>	280
Бранко Бешлин, <i>Борба либерала за превласи у Друштву српске словесности и Матици српској (1864–1866)</i>	281
Branko Bešlin, <i>Struggle of Liberals for the Supremacy at the Society of Serbian Letters and Matica srpska (1864–1866)</i>	298

Ђорђе Микић, <i>Италијанизација у Трсту и околини у другој половини XIX века</i>	301
Đorđe Mikić, <i>Italianisation in Trieste and the Environs in the Second Half of the 19th Century</i>	327
Недељко В. Радосављевић, <i>Српска православна црквеношколска оштина у Мостару</i>	329
Nedeljko V. Radosavljević, <i>Serbian Orthodox Church-Educational Municipality in Mostar</i>	349
Константин В. Никифоров, <i>Короткий балканский век перед Великой войной</i>	351
Константин В. Никифоров, <i>Крајњи балкански век уочи Великог рата</i>	361
Милош Ковић, <i>Босна и Херцеговина и Сарајевски атентат у британској штампи (29. јун – 2. јул 1914)</i>	363
Miloš Ković, <i>Bosnia and Herzegovina and the Sarajevo Assassination in the British Press (29 June – 2 July 1914)</i>	372
Александар Растовић, <i>Сетон Војсон о српској политичкој елити</i>	375
Aleksandar Rastović, <i>Seton-Watson About the Serbian Political Elite</i>	395
Петар В. Крстић, <i>Александар Арнаутовић, Из предгробних мемоара (Рат/Војска/Кабинет министара/Бугарски рат/Албанија/Посланство у Паризу)</i>	397
Petar V. Krestić, <i>Aleksandar Arnautović, From Pre-Grave Memoirs (War/Army/Minister's Cabinet/Bulgarian war/Albania/Embassy in Paris)</i>	413
Душан Топаловић, <i>Развој шведско-српских трговинских веза и конзуларних односа до 1914. године</i>	415
Dušan Topalović, <i>Review of Development of the Swedish-Serbian Trade and Consular Relations Until 1914</i>	441
Боривоје Милошевић, <i>Владимир Ђоровић на Велеиздајничком процесу у Бањој Луци 1915–1916. године</i>	443
Borivoje Milošević, <i>Vladimir Ćorović at the High-treason Process in Banja Luka in 1915–1916</i>	460
Биљана Вучетић, <i>Стенли Харт Озборн, амерички лекар у Србији 1915. године</i>	461
Biljana Vučetić, <i>Stanley Hart Osborn, An American Doctor in Serbia in 1915</i>	475

Jean-Paul Bled, <i>Le mythe de François-Joseph</i>	477
Жан-Пол Блед, <i>Франц Јозеф и његов мит</i>	484
Јована Шалјић, <i>Осман Бикић и његов џајрећ</i>	485
Jovana Šaljić, <i>Osman Đikić and his Struggle</i>	500
Горан Латиновић, <i>Југословенско-италијански економски односи (1934–1936)</i>	501
Goran Latinović, <i>Yugoslav-Italian Economic Relations (1934–1936)</i>	510
Мира Радојевић, <i>Демократска странка и Споразум Цветковић–Мачек</i>	513
Mira Radojević, <i>Democratic Party and the Cvetković–Maček Agreement</i>	531
Драга Мاستиловић, <i>Срби из долине Неретве и Споразум Цветковић–Мачек 1939. године</i>	533
Draga Mastilović, <i>Serbs From the Neretva Valley and the Cvetković–Maček Agreement of 1939</i>	549
Војислав Павловић, <i>Мисија Вилијема Донована на Балкану, јануар–фебруар 1941.</i>	551
Vojislav Pavlović, <i>Mission of William Donovan in the Balkans January–February 1941</i>	564
Зоран Лакић, <i>Црна Гора у научном гјелу академика Милорада Екмечића</i>	565
Zoran Lakić, <i>Montenegro in the Scientific Work of Academician Milorad Ekmečić</i>	572
Е. Ю. Гуськова, <i>Сообщения ЦК КПЮ о состоянии межнациональных отношений в республиках Югославии в первое десятилетие после второй мировой войны</i>	573
Јелена Гускова, <i>Извештаји ЦК КПЈ о стању међунационалних односа у републикама Југославије у првој деценији после Другог светског рата</i>	586

Одељење историјских наука Српске академије наука и уметности посвећује овај број Гласа академику Милораду Екмечићу који је у њој провео више деценија најпре као члан ван радног састава, да би потом био преведен у статус редовног члана. Академик Милорад Екмечић је био оснивач и дугогодишњи председник њеног Одбора за историју Босне и Херцеговине и члан више других одбора. Са успехом је обављао и дужност члана њеног Председништва. Академик Екмечић је био један од најугледнијих српских историчара, чије стваралаштво представља научну заоставштину немерљиве вредности. Његови радови јединствени су по богатој подлози која му је послужила за аналитичко расуђивање и синтетичко излагање. Оригинална тумачења и бриљантни закључци, исказани једноставним али изражајним језиком, зрачили су код њега особитом свежином.

Овај зборник садржи 33 оригинална рада и уводни рад посвећен академику Милораду Екмечићу. Потпуна библиографија радова академика Екмечића објављена је у традиционалној серији библиографија угледних академика.

Редакциони одбор

ЧЛАНОВИ РЕДКЦИОНОГ ОДБОРА:

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ, уредник
ВАСИЛИЈЕ КРЕСТИЋ
ДЕСАНКА КОВАЧЕВИЋ-КОЛИЋ
ГОЈКО СУБОТИЋ
ЉУБОДРАГ ДИМИЋ
СЛАВЕНКО ТЕРЗИЋ
МИЛОШ КОВИЋ, секретар

ГОЈКО СУБОТИЋ

КО СУ БИЛЕ МОНАХИЊЕ ЈЕФИМИЈА И ЕВПРАКСИЈА ИЗ НАТПИСА НА ПЛАШТАНИЦИ МАНАСТИРА ПУТНЕ?

А п с т р а к т. – Рад се бави личностима из највиших кругова српског друштва друге половине XIV века, које се као монахиње са титулама кесарисе и василисе (деспотице) спомињу у натпису на познатој везеној плаштаници у манастиру Путни. Њихове појаве су више од једног столећа предмет врло различитих, али недовољно уверљивих претпоставки. Како су у питању имена и уз њих титуле које не одговарају историјски познатим особама, у раду се указује на могућност да је у неком часу у везиљској радионици дошло до замене појединих делова натписа. Ако се, наиме, имена и њихова звања доведу у одговарајући однос, образује се целина чија садржина у потпуности одговара друштву и српској и византијској титулатури тог времена.

Позната, златом везена плаштаница из манастира Путне са загонетним натписом на грчком који спомиње две монахиње високог рода из наше средине – *кесарису Србије монахињу Јефимију* и *њену кћер василису Србије монахињу Евпраксију* – и данас је, због своје вредности, предмет особите пажње. Млађи писци, махом румунски стручњаци, представљају је у оквиру ширих студија посвећених уметничком везу, баве се њеним местом у оквиру богослужбене праксе, описују и тумаче смисао представља, њихову садржину и иконографију, а у анализи стила уочавају одлике које указују на везе са сликарством. С друге стране, и поред низа радова посвећених самом натпису, нема прихватљивог одговора на питање ко су биле поменуте личности, иако је управо оно закупило пажњу веома угледних стручњака.

Још се Иларион Руварац пред крај живота пожалио у писму Јовану Радонићу: *Мучио сам се ових дана с једним грчким најписом на њлашћина-*

ници, у ком се сјомиње српска ћесарица Јефимија и њена кћи српска василиса Евѣраксија.¹ Оштрог пера, Руварац није пропустио да с прекором дода да је Н. П. Кондаков сматрао да је плаштаница *гар српске царице Јефимије (удовице кнеза Лазара...), монахиње, и њене ћерке Евѣраксије монахиње...*² Занимање за натпис, међутим, било је шире. Његову садржину је 1907, на основу фотографије коју му је три године раније уступио Кондаков, на поуздан начин могао да прочита и објави С. Новаковић, додавши да се са његовим преписом сложио и учени А. Пападопулос-Керамевс.³ Текст је гласио: + Μνήσθητοι, κ(ύρι)ε τὰς ψυχὰς τῶν δούλων σου καίσαρις Σερβίας Ἐφημίας μοναχῆς σὺν θυγατρὶ βασιλείσης Σερβίας Εὐπραξίας μοναχῆς.⁴ У међувремену, за натпис је дознао, верујући да је неиздат, и Константин Јиречек.⁵

Шира пажња је плаштаници поклоњена након Великог рата. У монографији о монахињи Јефимији, Л. Мирковић је најпре само пренео вест Н. П. Кондакова да у Путни постоји тканина из 1405, поклон српске царице Јефимије (удовице Лазарева) монахиње и њене кћери монахиње Евпраксије. Мирковић је, разуме се, приметио да се супруга кнеза Лазара, Милица, у монаштву звала Евгенија, а не Јефимија, па се у недоумици, „док још немамо тачан запис“, питао „није ли можда и ову плаштаницу радила Јефимија“.⁶

Размишљање је приближио поузданим подацима Орест Тафрали, прво у приказу ризнице манастира Путне, скрећући посебно пажњу на плаштаницу која је, по *Манасѣирском инвенѣару*, настала 1405. Доњи од двају натписа – у његовом препису: + Μνήσθητοι (sic) κ(ύρι)ε τὰς ψυχὰς τῶν δούλων σου καίσαρις (sic) Σερβίας Ἐφημίας (sic) μοναχῆς σὺν θυγατρὶ βασιλείσης (sic) Σερβίας Εὐπραξίας μοναχῆς – доноси имена, како је истакао, двеју *царица* Србије, које су постале монахиње и тканину

¹ Ј. Радонић, *О Иларијону Руварицу*, Летопис МС 245 (1907) 64.

² Н. П. Кондаков, *Памятники христианского искусства на Афоне*, Санкт Петербург 1902, 265–266. Радознао када су у питању биле нове вести и брз у преписци, Руварац је писмо упутио Радонићу вероватно одмах пошто је примио књигу Кондакова, годину-две након њеног објављивања.

³ С. Новаковић, *Последња ѣрејиска о једном најѣиису*, Богословски гласник XI (1907) 313–317.

⁴ *Исѣо*, 315.

⁵ К. Јиречек, *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien: Studien zur Kulturgeschichte des 13.–15. Jahrhunderts*, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Classe LVIII 2 (1914) 35, n. 8 (= К. Јиречек–Ј. Радонић, *Историја Срба*, Београд 1923, IV, 19, нап. 2).

⁶ Л. Мирковић, *Монахиња Јефимија*, Хришћански живот I, 11 и 12 (Београд 1922) 639–642 (= исти, *Монахиња Јефимија*, Сремски Карловци 1922, 31–34).

наручиле или извезле.⁷ Ни он, међутим, као ни други пре њега, није пружио објашњење које су личности могле бити у питању.

Појава Тафралијевог рада подударала се са одржавањем конгреса византолога у Букурешту, на којем је он још једном, поред других драгоцености, представио и плаштаницу из Путне. Њен натпис је изазвао интересовање, посебно наших учесника на овом скупу, јер им се, најзад, након две деценије, пружила прилика да питање непосредно размотре. Сам Тафрали у том часу није био расположен да им препусти снимак натписа, јер је припремао посебну монографију о трезору манастира Путне, која се, са снимцима и тумачењима, појавила две године касније.⁸

У међувремену, вредном делу везиљске вештине из Путне посебно се посветио Лазар Мирковић, који се са садржином загонетног натписа упознао захваљујући Владимиру Ђоровићу који је након конгреса у Букурешту путовао по Молдавији и начинио свој препис.⁹ Рад је непосредно након тога он још једном објавио, али у проширеној варијанти и са опширним уводним делом, користећи се овог пута и фотографијом коју му је ставио на располагање О. Тафрали.¹⁰ Поред описа плаштанице и других података, Мирковић се, као и претходни писци, посебно задржао на тумачењу натписа са именима двеју монахиња, покушавајући да одгонетне садржину коју је донео у свом препису: *† Μνήσθητοι, κ(ύρι)ε, τὰς ψυχὰς τῶν δούλων σου καίσαρις Σερβίας Ἐφημίας μοναχῆς σὺν θυγατρὶ βασιλείσῃς Σερβίας Εὐπραξίας μοναχῆς*, и преводу на српски: *† Помени, Господе, душе слушкиња својих кесарисе српске Јефимије монахиње са кћерју царице српске Евпраксије монахиње*.¹¹ У личности српске кесарисе монахиње Јефимије Мирковић је видео удовицу деспота Јована Угљеше, напоменувши да је као деспотица овде требало да има титулу *δέσποινα*, а названа је кесарисом због тога што је била кћи кесара Војихне. У прилог томе су, према Мирковићу, говорила и друга везиљска дела везана за личност монахиње Јефимије, са којима је он налазио одређене сличности. Што се тиче друге особе поменуте у натпису, аутор је, након разматрања више могућ-

⁷ Oreste Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain du monastère Poutna*, Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 5 (Paris 1923) 365–372, T. XXI.

⁸ Oreste Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain du monastère de Poutna*, Paris 1925, I–II, 32–33, T. XXI.

⁹ Л. Мирковић, *Српска њлашићаница монахиње Јефимије у манасџиру Пуџини*, Гласник Српске православне патријаршије V 14 (1924) 214–216.— Л. Мирковић, *Српска њлашићаница монахиње Јефимије у манасџиру Пуџини (Буковина)*, Старинар II (за 1923. годину, Београд 1925) 109–120.

¹⁰ Л. Мирковић, *Српска њлашићаница монахиње Јефимије у манасџиру Пуџини (Буковина)*, 109–120.

¹¹ *Исџо*, 115.

Након свих изложених мишљења, личностима двеју монахиња још једном се вратио Л. Мирковић у свом познатом прегледу црквеног уметничког веза,¹⁶ али овога пута са другачијим тумачењем које је унело и нове претпоставке. Поменута кесариса српска Јефимија, написао је, није могла бити супруга деспота Јована Угљеше, јер се она звала „некада деспотица“. У питању је била непозната особа. С друге стране, василиса Евпраксија, кћи кесарисе Јефимије, могла је бити она деспотица Евпраксија која се 1405. године спомиње у повељи деспота Стефана Лазаревића, а то је могло бити, наставио је, једно исто лице, јер су се жене деспота у XIV и XV веку називале василисама. Око 1405. године су се, дакле, у српској средини поред знамените везиље Јефимије, жене деспота Угљеше, сматрао је Мирковић, везом могле бавити још две монахиње, кесариса Јефимија и њена кћи василиса Евпраксија.¹⁷

Најзад, у свом познатом делу о старим српским књижевницима, у поглављу посвећеном монахињи Јефимији, Ђорђе Радојичић је поновио да је она у великој схими узела име Евпраксија и да је иста личност са деспотицом Евпраксијом која је 1405. добила даровну повељу од деспота Стефана.¹⁸ Као монахиња Евпраксија она је, додаје писац, израдила и једну плаштаницу у чијем се натпису сећа и своје мајке „ћесарице српске Јефимије монахиње“, а у закључку истиче да је „удовица ћесара Војихне имала оно исто име које ће као малосхимница носити и њена кћи“.¹⁹

После Тафралија, румунски стручњаци су мање били у могућности да, после свега, предложе нова тумачења натписа. Тако је већ И. Д. Штефанеску донео опис плаштанице „српских краљица Јефимије и Евпраксије из XIV века“ и одредио јој место у низу иконографских варијаната, али се наведеним личностима није позабавио.²⁰ Колико нам је познато, од нових тумачења уздржали су се и млађи писци који су ово репрезентативно дело уврстили у своје прегледе везиљске вештине у румунским збиркама.²¹ У нашој средини, на великој изложби уметничког веза у Музеју примењене уметности, у одличном каталогу Добриле Стојановић пред-

¹⁶ Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, Београд 1940, 20–22, Т. V, 2.

¹⁷ *Исѣо*, 22.

¹⁸ Ђ. Радојичић, *Сѣари срѣски књижевници XIV–XVII. Расѣраве и чланци*, Београд 1942, 86–87.

¹⁹ *Исѣо*, 87.

²⁰ I. D. Ștefanescu, *Un chef-d'oeuvre de l'art roumain. Le voile de calice brodé du monastère de Vatra Moldoviței*, L'art byzantin chez les Slaves, I, 2, Paris 1930, 306.

²¹ Разуме се, плаштаница је добила своје место и у млађим прегледима богате збирке манастира Путне. Последње нама познато дело је *Sfânta Mănăstire Putna*, ed. îngrejită de Centrul de Cercetare și Documentare „Ștefan cel Mare“ – Mănăstirea Putna 2010, 269, fig. 51–53.

стављена је и плаштаница из манастира Путне уз напомену да личности монахиња Јефимије и Евпраксије нису сигурно идентификоване.²²

Након свих покушаја, током више од једног столећа, да се објасни натпис из Путне, мора се приметити да ниједан од њих није пружио уверљиво решење. Оно, ипак, лежи у кругу поменутих особа и највиших титула српског друштва којем су припадале. Остаје нам, дакле, једино могућност да се приступ целом питању из основа промени. У сплету података, имена и звања најпре се чини неопходним да се размотри *да ли су они у међусобном складу*. Нема, разуме се, сумње да су истраживачи добро познавали изворе на којима је почивала слика о односима у српској средини тога времена, али није поклоњена довољна пажња томе да *основни елементи садржине нису у адекватном односу једни према другима*.

Пажњу, пре свега, привлачи помен прве од двеју монахиња, Јефимије. Њена појава се редовно везивала за супруга деспота Јована Угљеше – особу која је у схими понела то име и у историографији рано добила највише место у кругу образованих особа свога времена. Управо она, уважавана у Србији, где се склонила након погибије свога супруга у боју на Марици, посебно је постала позната по изузетној поетској снази својих састава и то на делима уметничког веза.

У тумачењу натписа, међутим, није уочено да уз њено име не стоји одговарајућа титула. Јефимија је била кћи кесара Војихне, господара Дrame, али није била *кесариса*, јер је то звање у византијском и српском друштву припадало само *сућрузи* кесара. С друге стране, познато је – иако ни томе овде није довољно придаван значај – да је у титулатури највиших звања у Византији деспотица била *василиса*, а супруга василевса *десјина*.²³ У случају плаштанице из Путне, у натпису на грчком, уз Јефимијино име требало је, дакле, да стоји титула *василисе*, а не *кесарисе*. Најзад, ни претпоставка Ђ. Радојичића да је по имену непозната супруга кесара Војихне била у монаштву Јефимија, а то име у малој схими носила и њена кћи, не одговара садржини натписа. Наиме, деспотица Јелена, у малој схими Јефимија, а у великој Евпраксија, на својој плаштаници се *не сећа своје мајке*, него се уз *кесарису Србије монахињу Јефимију* спомиње *њена кћи василиса Србије монахиња Евпраксија*.

Ако се у том светлу натпис осмотри у целини, могуће је изложити претпоставку која пружа врло једноставно објашњење због чега титуле

²² Добрила Стојановић, *Уметнички вез у Србији од XIV до XIX века*, Београд 1959, 43–44.

²³ Већ је С. Ламброс у часопису *Νέος Ἑλληνομνήμων* I (1904) 40–43 подсетио да је у XIV и XV веку звању деспотице на грчком одговарала титула василисе. Сфранцес је василисом називао Ирину, супругу деспота Ђурђа, и Јелену, супругу њиховог сина Лазара.

кесарисе и василисе не одговарају историјским личностима уз чија се имена налазе, Јефимији и Евпраксији. Ако се, наиме, делови натписа са именима и титулама *међусобно* ускладе – ако се, једноставно речено, имена двеју монахиња замене – образује се целина чија је садржина историјски сасвим прихватљива, и то без било каквих других претпоставки у вези са читањем, потпуно у складу са чињеницама којима располажемо о друштву и српској и византијској титулатури тог времена.

Натпис би у том случају гласио: + Μνήσθητοι, κ(ύρι)ε, τὰς ψυχὰς τῶν δούλων σου καίσαρις Σερβίας Εὐπραξίας μοναχῆς σὺν θυγατρὶ βασιλείσῃς Σερβίας Ἐφημίας μοναχῆς.

У том виду, натпис би нас обавестио о томе да се Јефимијина мајка, кесариса, чије нам лаичко име није познато, у монаштву звала *Евпраксија*. Обе особе су овде, види се, по обичају који није био редак, и у схими истицале своје високе титуле *кесарисе* и *деспојице/василисе* које су имале у световном животу, и то, посебно наглашавајући, у *Србији*.

Могућност да су у одређеним околностима, у току рада на плаштаници, замењена имена Јефимије и Евпраксије крајње је необична и свакако би, колико нам је познато, била јединствена. Чини се, ипак, да она заслужује пажњу и да је треба размотрити у нешто ширим оквирима.

Након смрти кесара Војихне, господара Дrame, област коју је он држао на истоку земље придружена је области његовог зета деспота Јована Угљеше. У тим околностима, природно је претпоставити да је његова супруга кесариса, ако га је надживела, прешла на двор своје кћери, деспотице Јелене у Серу. Судбина их је посебно везала за манастир Хиландар. Уз јужну страну саборне цркве сахрањен је кесар Војихна,²⁴ а у нарочито озидан гроб у њеној унутрашњости положено је, негде истих година, тело његовог унука, малог Угљеше Деспотовића. Његову смрт је деспотица Јелена пропратила чувеним потресним стиховима туге за јединцем, који су урезани у мали диптих дарован Хиландару.²⁵ О приликама у серској области пред Маричку битку непосредно сведоче документи издати Хиландару и Ватопеду. Припремајући се за одлучујући рат са Турцима, деспот је посетио светиње из којих се молио за срећан исход сукоба. У повељи Хиландару је то живо описао: *...обишавши све светије и божанствене храмове у гори светој Аѿона и поклоних се, жељу своју исцуних и благослов добиши од свих који у њима пребродно живе, дошао сам у храм пресвете Богородице у Хиландару и видео гроб свога ѿсѿодина и светојочившег родитѿеља кесара и сина свога ѿ ѿелу Угљеше..., ѿа пожелео сѿворити*

²⁴ Нићифор Дучић, архимандрит, *Старине Хиландарске*, ГСУД 56 (1884) 19; Сава Хиландарац, *Историја и опис манастира Хиландара*, Београд 1894, 44; Ђ. Радојичић, *О једном хиландарском најппису из групе половине XIV века*, ПКЈИФ 21/1–2 (1955) 123–124.

²⁵ Ђ. Радојичић, *нав. дело*, 85.

вечни помен себи и њим гробовима.²⁶ У манастиру Ватопеду, у којем је подигао и зидним сликама украсио цркву Светих бесребрника, издао је такође акт којим је старим даровима²⁷ додао нове.²⁸ Расположење пред судбоносне догађаје посебно се осећало, истакао је Г. Острогорски, у емотивно написаном уводном делу повеље „пуном верског заноса“: ... *царство ми је ... дижући се против безбожних муслимана, свесно било да треба да посети Свјету Гору и (Богородици) принесе ... моливе и ројско поклоњење, а од ње прими божаство њене милости и, преко ње, самог Слова и Бога нашег*.²⁹ Верујемо да је деспот тада донео у Хиландар дар своје супруге, деспотице Јелене, познати мали диптих са урезаним стиховима њене тужбалице над јединцем, а Ватопеду поклонιο други, недовољно познат златарски рад са моштима светог Јакова Персијског и пропратним српскословенским текстом чија је слова резао исти мајстор.

Након пораза 26. септембра, судбински везане, мајка и кћи, кесариса и деспотица, убрзо су морале да напусте Сер који је већ новембра 1371. посео деспот, каснији цар Манојло II Палеолог.

Помен двеју монахиња чија се имена на плаштаници наводе са титулама које су носиле супруге двају високих достојанственика у хијерархији византијског и српског друштва могао се у то време у *Србији* – на плаштаници је то наглашено, *καesarίσις Σερβίας* и *βασιλείσσης Σερβίας* – односити само на супруге кесара Војихне и деспота Угљеше.

Како је могло доћи до замене имена монахиња Јефимије и Евпраксије тешко је рећи. Чињеница да је плаштаница имала натпис на грчком јасно нам одаје књижевну културу и *грчку* средину у којој је дело настало. То је са своје стране одговарало приликама на серском двору са византијском традицијом у којој је нешто раније и натпис о смрти Јелене, сестре деспота Јована Угљеше, и њених двеју кћери, у капели на спрату цркве Светог Јована Продрома у Меникејској гори, исписан грчки.³⁰

Након погибије деспота Угљеше, чланови његове породице и преживела властела уточиште су најпре могли наћи у утврђеном Солуну. У безбедној средини са војном посадом, снажном привредом и развијеним

²⁶ B. Korablev, *Actes de l'Athos, V, Actes de Chilandar*, Византийский временник, Приложение к XIX тому, No 58, 532.

²⁷ M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi*, Byzantinoslavica 6 (1935–1936) 168–169, 177; K. Pavlikianov, *Unknown Slavic Charter of the Serbian Despot John Uglješa in the Archive of the Athonite Monastery of Vatopédi*, Хиландарски зборник 12 (2008) 57–67.

²⁸ M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi*, 178.

²⁹ Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 140–141.

³⁰ Г. Суботић – С. Кисас, *Надгробни натпис Јелене, сестре деспота Јована Угљеше, на Меникејској Гори*, ЗРВИ 16 (1974) 161–181.

духовним животом деловале су и уметничке радионице за које су српски двор и црква били везани од времена светог Саве. Он се ту, у другом граду Царства задржавао одлазећи у Свету Гору или на повратку из ње, одседајући у „свом“ манастиру Филокалу, а у сликарским атељеима наручивао иконе за потребе храмова које је градио у земљи. У једној од њих је, верујемо, и деспотица Јелена по доласку, можда већ крајем 1371, наручила чувену двострану икону, на којој је приликом чишћења прочитан део грчког натписа са њеним именом и титулом василисе. Дело је настало у свежем сећању на битку у којој је деспот изгубио живот, чини се судбински, 26. септембра, *ујраво на дан свога истоименог заштитника Јована Богослова*. Све до Великог рата икона се чувала у манастиру Светог Јована Богослова код Пирота, што помаже да се до краја разуме њена сложена иконографска садржина есхатолошког карактера са представом Чуда у Латому, на једној, и фигурама Богородице и писца Апокалипсе, на другој страни.³¹

Дело је, види се, наручено пре него што је деспотица Јелена примила монашки образ и узела име Јефимија, што је претходило изради плаштанице манастира Путне на којој се и мајка и кћи спомињу као монахиње.

При излагању било какве претпоставке у вези са заменом имена двеју личности треба имати у виду и основне техничке услове у којима су настајала дела ове врсте. Везиљски рад на платну великих димензија дуго је трајао, због чега је могуће да плаштаница није довршена у време док су монахиње још биле у средини где су га наручиле и где су могле пратити њену израду. Не зна се, такође, ни да ли се затим *и мајка кесариса* са ћерком запутила на север, као ни где је и када преминула. Свакако је пре тога текст молитве за спасење душа двеју монахиња морао бити састављен и предат везиоцу којој је израда плаштанице поверена. Како је могло доћи до забуне приликом преношења натписа на тканину – у којем је часу могло доћи до грешке? Разуме се, замена њихових имена ни у једном случају није могла имати никаквог смисла нити је у том виду натпис могао да има неко друго значење и улогу.

Сам језик поруке говори да плаштаница није настала у српској него у грчкој средини, иако се ускоро, са повлачењем у северне крајеве, најпре у моравску Србију, пренела и вештина веза ове врсте. Не треба подсећати да су управо у тој традицији, у кругу око двора Лазаревића, настала блистава дела не само везиљског умећа него и највиша литерарна остварења на српском језику, везана у првом реду за монахињу Јефимију и кнеза/деспота Стефана.

³¹ Опширније в. Г. Суботић, *Икона василисе Јелене и оснивачи манастира Поганова*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе XXV (Београд 1993) 25–38 (са старијом литературом).

Није вероватно да су имена двеју монахиња добила погрешна места неспретним распоредом делова грчког текста у *српској средини*, где су се њиме бавиле личности са домаћим књижевним образовањем. Већ самој Јефимији, у то време присутној у књижевном животу и посебно везаној за радове те врсте, грешка свакако не би промакла.

Пре се то могло десити у време када је плаштаница довршавана у радионици где је наручена, по свему судећи у Солуну. Чак је вероватно да плаштаница у тим немирним временима уопште није стигла до Србије, него доспела у другу православну земљу на северу у којој се данас налази. У тим околностима, у средини у којој је писменост била на словенском, удаљена од друштва у којем се грешка у грчком натпису могла уочити, плаштаница је због својих високих уметничких вредности била цењена и брижљиво чувана.

Помен монахиње Јефимије у натпису од почетка је везиван за особу која је у историји нашег уметничког веза имала посебно место. За писце који су настојали да одгонетну заједничку појаву мајке и кћери, у излаганим претпоставкама, зачудо, није било од значаја то што Јефимија у свом световном животу није имала титулу кесарисе. С друге стране, за деспотицу Евпраксију којој је деспот Стефан 1405. даровао село Јабучје, без основа се помишљало да је у питању она монахиња која је *под њим именом* наведена на плаштаници из Путне. *Даровница се односила на деспотицу Јелену, монахињу Јефимију, која се у великој схими назвала Евпраксијом.* То име, највероватније име своје мајке, Јефимија је могла узети након њене смрти, што је имало своје место у следу догађаја који су означили њену судбину: најпре јој је преминуо отац, кесар Војихна, затим је изгубила сина јединца, највероватније у пошасту која је 1363. однела и друге чланове серског двора, а у боју на Марици и супруга деспота Угљешу, и напослетак на Косову остала без свога заштитника кнеза Лазара. У време када се и њен живот ближио крају, Јефимија је, из поштовања према мајци, у великој схими узела њено монашко име. То је могло бити после 1402, када се на тканини извезеној за гроб кнеза Лазара последњи пут спомиње са именом Јефимија,³² тугујући стиховима који припадају најснажнијим поетским саставима старе српске књижевности.

³² Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, Београд 1940, 30–31.

Gojko Subotić

WHO WERE NUNS JEFIMIJA AND EVPRAKSIJA FROM THE INSCRIPTION ON THE EPITAPHIOS OF PUTNA MONASTERY?

S u m m a r y

The well-known epitaphion from the Putna monastery has been devoted particular attention owing to its high value, but is also interesting because of its inscription which has been interpreted in very different ways for more than a century. The text expresses the prayer of Serbian kesarica nun Jefimija and her daughter Serbian vasilisa nun Evpraksija: † Μνήσθητοι, κ(ύρι)ε, τὰς ψυχὰς τῶν δούλων σου καισαρίσις Σερβίας Ἐφημίας μοναχῆς σὺν θυγατρὶ βασιλείσης Σερβίας Εὐπραξίας μοναχῆς. Among a number of assumptions about the mysterious nuns from the highest circles of Serbian society, the most dominant is the one about the wife of despot Jovan Uglješa – nun Jefimija, who is particularly known by her vibrant, emotional verses on works of embroidery.

However, none of the many assumptions has been credible, though the solution doubtless lay within the circle of persons carrying the highest titles in the milieu to which they belonged. It was thus necessary to examine, among the myriad of names and titles, whether the information contained in the inscription is mutually congruous. Above all, along with the name of nun Jefimija there is no title that she carried in her worldly life. She was the daughter of kesar Vojihna, but was not kesarica, as this title belonged only to kesar's wife in Byzantine and Serbian society. On the other hand, among the highest titles in Byzantium, despina was called vasilisa, and basileus' wife was called despina. In the case of the epitaphios from Putna, in the inscription in Greek, the title vasilisa and not kesarica had to be written next to Jefimija's name. As regards the other person, nun Evpraksija, who is mentioned as her daughter with the title of vasilisa, she is not known historically. From her marriage with despot Uglješa, Jelena / Jefimija only had a son who died while still a boy and was buried in Hilandar.

If the inscription is considered as a whole in this light, a simple solution may be proposed – the parts of the inscription with names and titles should be mutually harmonised. To put it simply, if the names of the two nuns are swapped, we obtain a whole whose contents are historically quite acceptable and fully in line with the facts about society in Serbian and Byzantine titles of the time. In that case, the inscription would read: + Μνήσθητοι, κ(ύρι)ε, τὰς ψυχὰς τῶν δούλων σου καισαρίσις Σερβίας Εὐπραξίας μοναχῆς σὺν θυγατρὶ βασιλείσης Σερβίας Ἐφημίας μοναχῆς.

It is hard to say how the names of nuns Jefimija and Evpraksija were replaced with one another. The fact that the epitaphios had a Greek inscription clearly reveals the literary culture and Greek milieu where the work was created. After the death of despot Uglješa, members of his family and the surviving nobles probably found their shelter first in safe Thessaloniki, which had a developed spiritual life and artistic workshops to which the Serbian court and church were connected since the time of St Sava. In one of them, we believe, despina Jelena / nun Jefimija ordered, perhaps already in late 1371, the famous two-sided icon, kept in Sofia today, in which a Bulgarian conservator read a part of the Greek inscription with her name and the title of a vasilisa. It is possible that thereafter, as

widows and nuns, the mother and daughter, ordered the epitaphios whose embroidery, given its size, lasted and that they never saw the completed work.

On the other hand, it is not probable that the names of the two nuns got wrong places with a clumsy order of parts of the Greek text in the Serbian milieu. Jefimija, at the time present in the literary life and particularly devoted to the works of this kind, would have certainly noticed the mistake. It is even more probable that, in such turbulent times, the epitaphios did not even reach Serbia but another Orthodox country in the north, where it is still located. However, distant from the society where the mistake in the Greek inscription could be detected, the fabric was highly valued and carefully preserved owing to its high artistic values.

The mention of nun Jefimija in the inscription was since the beginning connected to the person who had a special place in the history of our artistic embroidery. On the other hand, despina Evpraksija, known from the charter of despot Stefan (1405) is not the nun mentioned under this name on the Putna epitaphios. The deed of donation referred to despina Jelena, nun Jefimija, who was Evpraksija in great schema.